

קדמוניות ירושלים

שתי נבואות על תקומתה של ירושלים

מאת

ב"צ לוריא

"הנה ימים באים נאם ה' ונבנתה העיר לה' ממגדל חנאל שער הפנה. ויצא עוד קוה המדה גדו על גבעת גרב ונסב געתה. וכל העמק הפגרים והדשן וכל השרמות עד נחל קדרון עד פנת שער הסוסים מורחה קדש לה' לא ינתש ולא יהרס עוד לעולם." (ירמיהו ל"א, ח-מ).

כדי להבין את דברי ירמיהו אלה עלינו לברר תחילה מתי נאמרה נבואה זו, באיזה תנאים ומה היתה מטרתה של הנביא כאשר העלה חזון זה בפני שומעיו או העלה אותו על הכתב.

את המטרה קל להגדיר; כבר כתב קויפמן² כי באותו הלהט עצמו שבו קלל ירמיהו לפניו הוא מברך עתה למראה החורבות והחללים. ליתר דיוק נאמר שירמיהו אינו מברך, הוא מנחם, ולפי לשון הכתוב – הוא הולך אל שרידי עם ישראל להרגיעו³. המצב ביהודה היה בכי רע: ביום ט' בתמוז שנת 586 הובקעה העיר ונכבשה ובעשרה⁴ באב בא נבואראדן ושרף את בית המקדש ואת כל בתי ירושלים ואת חומותיה נתץ. חודש ימים ניתנה ירושלים למשיסה לחיל כשדים ולחמסנים ושודדים מקרוב ומרחוק – אדומים, עמונים ופלשתים. רק עתה החליט נבואראדן להשקיט את ההשתוללות ולהנהיג סדר כלשהו בארץ הכבושה, ולשם כך מינה את גדליהו בן אחיקם, שקבע את מושבו במצפה. הנהגתו של גדליהו לא ארכה ימים רבים, הוא נרצח בתחילת החדש השביעי, תשרי. נמצא שהוא נשא בתפקידו בסך-הכל שני חדשים.

גדליהו היה בן למשפחת חצרנים-דיפלומטים, מנאמני בית ה', שראו את עול מלך בבל כדבר שאין להמנע ממנו; זו היתה גם דעתו של ירמיהו. לפניו עוד עדות על קשר אישי בין ירמיהו למשפחה זו: אביו של גדליהו, אחיקם בן שפן, הציל את הנביא מידי העם הזועם⁵, שלא רצה לשמוע את נבואות הפורענות שנבא לו. סביר אפוא שלאחר חורבן ירושלים ומינויו של גדליהו נתלווה אליו ירמיהו למצפה⁶. כנראה שאת נבואות הנחמה שבפרקים ל' ול"א נבא ירמיהו בתקופה קצרה זו. בשבתו במצפה⁷.

1 מאמר זה מתבסס על כמה פרקים מהרצאתי בחוג לתנ"ך שבבית הנשיא, שנדפסה בעיונים בספר ירמיהו, חלק ב'. ע"ע 79-122.

2 תולדות האמונה הישראלית, כרך ז', ע' 469.

3 ל"א, ב. 4 במל"ב כ"ה, ח – בשבעה לחדש. 5 ירמיהו כ"ו, כד. 6 ר' ירמיהו מ"ג, ו. 7 נחמיה רבן, ירמיהו (1967) ע' 126; וולטש Adam C. Welch, Jeremia, his Time and his Work p. 226 (1955) שולל מירמיהו את נבואות הנחמה שבפרקים ל'–ל"א. הנבואות שבל"א, ז-יד; לה-ל לקוחים – לדבריו – מישעיהו השני או – לפחות – מושפעים מדבריו, וחזון ירושלים ערוך על-פי זכריה השני. עורך אשר ייתס את הנבואות הללו לירמיהו עשה זאת ללא בקורת ביחס לזמן וביחס למקורות שהוא צרף. השקפה מורה, וכי אסור היה לירמיהו לקוות!?

בשתי עובדות שנוצרו בימים אלה יכול היה ירמיהו לראות מקור לתקוה: נבזראדן הגלה את בני ירושלים ואת ראשי העם אבל הוא השאיר את האכזרים על אדמתם; הוא הפקיד על שארית הישוב מושל יהודי, מחסידיו של ירמיהו. הנביא ביקש להרגיע ולעודד את שארית הפליטה ולפניהם נשא את חזונו על שחרור מעול בבל, על קיבוץ גלויות – גם גלות שמרון וגם גלות יהודה – והקמת המדינה מחדש, מדינה גדולה ובת קימה לעולמי עד, כפי הברית החדשה שיכרות ה' עם עמו. גולת הכותרת בנבואות אלו הוא בנינה מחדש של ירושלים.

ירמיהו, אשר ראה את ירושלים בגדולתה, רואה אותה עתה בחורבנה ותקוותו היא לתיקון הריסותיה. האויב לא נתן את חומת העיר סביב, סביב; כמו בכל המלחמות על ירושלים, גם במלחמה זו היה עיקר הלחץ על העיר מצד צפון, כי ממזרח ומדרום וממערב היתה מוקפת גאיות וחומתה עמדה בראש מדרון תלול, רק מצד צפון ניתן היה לגנח בחומה ולפרוץ אותה. הפרצה הגדולה שפרץ האויב היתה ממגדל חננאל ועד שער הפנה, הידועים לנו בחומה הצפונית, וכפי שנראה להלן – הנביא רואה את הצורך בתיקונים בעיקר בחומה הצפונית, ויחד עם זאת יש לו יעוד חדש גם לשטחים הגובלים את העיר מצד זה.

אמרנו שהנקודה הראשונה בחומה שהרס חיל כשדים ושיש לבנותה מחדש היא מגדל חננאל. מגדל זה נזכר גם בנחמיה ג', א בקצה הקטע הראשון של החומה, שבנה אלישיב הכהן הגדול ואחיו הכהנים ואשר התחיל בשער הצאן. במהלך התודה השניה, שהתנהלה ממערב למזרח, נזכר מגדל חננאל אחרי שער הדגים ולפני שער הצאן. הוא נזכר גם בנבואה השניה על תקומת ירושלים (זכריה י"ב, ב, ט) שעליה נדון להלן. בימיו של ירמיהו עמד מגדל חננאל בחומה הצפונית של העיר, סמוך להר הבית, והוא נהרס בידי נבזראדן. נחמיה הקים אותו מהריסותיו. יתכן שבדורות מאוחרים השתכנו בו סוחרים צורים וקראו לו מגדל שרשן. שמו העברי היה אח"כ הבירה והוא היה כלול בארמון בית חשמונאי עד לימיו של ינאי המלך. כאשר הרחיב הורדוס את שטח הר הבית לצד צפון ובנה במקום הבירה את האנטוניה, כלל בתוכה את המגדל העתיק. לפי זה עלינו לאתר את מגדל חננאל בשטח האנטוניה, המשתרע משער פייסל (באב-אל-אטם) במזרח ועד הפנה הצפונית-מערבית של הר הבית (באב אל ע'ונימה) במערב ועד ויה-דולרוזה בצפון. בגלל השינויים המרובים שחלו בבנייה בשטח זה אין למצוא איתור יותר מדויק למגדל חננאל.

הנקודה השניה בחומה הצפונית היא שער הפנה. הוא נזכר במקורותינו חמש פעמים ויש בשמו שינויי נוסח, שלכאורה הם נראים קלי ערך, אבל לאמיתו של דבר הם עשויים להדריך אותנו למציאת שמו האמיתי של השער שבו נשתמר גם זכר למאורע רב חשיבות בחיי ירושלים בימי נחמיה – גרוש הסוחרים הנזכרים מן העיר.

אלו האזכרות של שער זה:

(א) מל"ב י"ד, יג – ויפרוץ (הואש מלך ישראל) בחומת ירושלם בשער אפרים עד שער הפנה ארבע מאות אמה.

(ב) דבה"ב כ"ה, כג – ויפּרץ (יואש מלך ישראל) משער אפרים עד שער הפּוּנָה ארבע מאות אמה.

לאחר פעולת ההרס בא תיקון החומה.⁸

(ג) דבה"ב כ"ו, ט – ויבן עזיהו מגדלים בירושלם על שער הפּוּנָה ועל שער הגיא ועל המקצוע ויחזקם.

(ד) ירמיהו ל"א, לח – הנה ימים באים נאם ה' ונבנתה העיר לה' ממגדל חננאל (עד) שער הפּוּנָה.

(ה) זכריה י"ד, י – וראמה וישבה תחתיה למשער בנימין עד מקום שער הראשון עד שער הפּוּנָה ומגדל חננאל.

בחמשת הכתובים שלושה שמות לשער זה: שער הפּוּנָה – שלוש פעמים; שער הפּוּנָה – פעם אחת ושער הפּוּנָה – פעם אחת.

כלל ידוע הוא בחקר מקורות קדומים, שאם יש לנו במקור אחד מלה פשוטה ומובנת ובמקור שני, מקביל לראשון, מלה קשה, שצורתה היא בלתי שכיחה, יש להתייחס למלה הקשה כנוסח ראשון וקדמון ולזו הקלה והמובנת – כתיקון, שהרי ברור כי אין לסרס מלה פשוטה כמו פּוּנָה ל"פּוּנָה" ול"פּוּנָה".

זאת מבחינה לשונית, ומבחינה מעשית – אין בונים שער בפנת החומה. לא מצאנו כגון זה בשום הפירה של ערים עתיקות בארץ ובארצות השכנות. והדבר מובן מאליה, שהרי פנה היא מקום תורפה של החומה כיון שניתן להתקיף אותה משני צדדים. לכן בונים בפנה מגדל מורם וכולט מקו החומה החוצה, ממנו ניתן להשקיף לשני הצדדים ולראות בהתקרב הסכנה, ואילו את השער בונים במרחק מסוים מן הפנה, כשמגדלים בולטים מגינים עליו.

על-כן לא נוכל לקבל את הנוסח "שער הפּוּנָה", אם כי הוא מוזכר יותר פעמים מאשר הכינויים האחרים. עלינו לשחזר משתי הנוסחאות המוזכרות רק פעם אחת כל אחת את הנוסח הראשון, הקדום. נראה לנו שבצירוף חלקי המלים הפּוּנָה והפּוּנָה נקבל את השם הקדמון – שער הפּוּנָה כלומר: שער הפּוּנָה.⁸

בעת חנוכת חומות ירושלים התנהלה התודה השניה ממערב למזרח ומשער הדגים הגיעה למגדל חננאל ומכיון שבין שער הפנה ומגדל חננאל לא היה שער נוסף מסתבר ששער הפנה או הפּוּנָה הוא שער הדגים. שם היה שוק הדגים.⁹ עליהם נאמר שהיו "מביאים דאג וכל מכר ומוכרים בשבת לבני יהודה ובירושלם".¹⁰

8 את ההסבר לפעולה זו מוסר יוסב"מ בזו הלשון (קדמ. ט', ג' 218–219): ומשכבש (פזויהו) את כל הארצות עד לגבול מצרים התחיל נותן דעתו על ירושלים. הוא בנה ותקן את כל חלקי החומה שנפלו, אם מרוב זמן ואם מחמת ההזנחה, שבאה מצד המלכים הקדומים, כמו את החלקים שנהרסו ע"י מלך ישראל, בהכנסו העירה אחרי קחתה את אמציה אביו בשבי.

8א ואולי אין גם צורך בצרוף שני חלקי השם ואפשר שבמקום הפּוּנָה יש לבקד הפּוּנָה

9 לכן מתרגם רב יוסף את הכתוב בדבה"ב ל"ג, יד: תרע מוזבני פּוּנָה – שער מוכרי הדגים.

10 בחמיה י"ג, סו. בנושא זה דנתי במאמר מיוחד בבית מקרא מ"ג (אלול תשל"ב) ע' 363 והעליתי רמזים נוספים על הקולוניה של סוחרים פיניקים בירושלים בסוף ימי בית ראשון ובתקופת שיבת ציון, כגון: מגדל שרשן, עמק הצורים – הטרופיון, יושבי המכתש, עם כנען, נטילי כסף (צפניה א', י–יא).

פסוק לט הוא ודאי הקשה ביותר להבנת תיאורו של ירמיהו על תקומתה של ירושלים; "גבעת גרב" ו"געתה" הם בלתי מזוהים עד היום. מיהו גרב, איפה היא הגבעה בתוך העיר ולמה נקרא שמו עליה? ותחילה שתי מילות קשר: "נגדו" ו"על".

"נגדו" מציין שינוי כיוון; אם עד כה היה הכיוון בתיאור שרידי החומה הצפונית ממזרח למערב, באה עתה פניה לצד אחר – דרומה.

במקום "על" נאמר בתרגום "עד". יתכן לקרא את פסוקנו: ויצא קו המדה נגדו עד גבעת גרב.

גרב הוא שמו של אחד מגבורי דוד¹¹ בן העיר יתיר¹², ששכנה מדרום לחברון. לא נאמר מהו מעשה הגבורה שעשה ומהי זכותו להימנות עם הגבורים. ידוע שגם אחיו היה בגדוד של דוד. על אחיו נאמר: וגם עירא הנארי¹³ היה כהן לדוד. ואמנם עיר מולדתם של שני הגבורים נמנית עם ערי הכהנים¹⁴.

ניתן לשער שלאחר שדוד עלה לירושלים והקים בה את ביתו, דאג גם לגבוריו, שנשאו אתו בסבל בהיותו נרדף על-ידי שאול ואחרי מות שאול לחמו את מלחמתו ביורשי שאול ובני בנימין במשך שבע שנים וששה חדשים. לא מקרה הוא שהסופר שם בפי שאול את המשפט¹⁵: "גם לכלכם יתן בן-ישי שדות וכרמים לכלכם ישים שרי אלפים ושרי מאות", כי באופן זה היה המלך משלם לנאמניו. ולא יפלא שדוד שילם לגרב היתרי על-ידי כך שנתן לו חלקת שדה בסמוך לירושלים¹⁶. עירא, אחיו של גרב, קבל תפקיד של כהן על-ידי צדוק ואביתר וכדי למלא את תפקידו היה צריך לגור בירושלים או בסמוך לעיר. דוד לא פיזר את אנשיו עם עלייתו לכסא המלוכה בירושלים, הם נשארו קרובים לו, בגדוד שומרי ראשו, והם המכונים "השלשים". ואף מכאן יש להסיק שגרב נשאר בירושלים או בקרבתה.

בכינוש עיר היבוס ודאי נהרגו רבים מבני העיר, בעליהם של חלקות חקלאיות שהיו בסמוך, אדמות אלו הפכו לרכושו של המלך המנצח. באדמות אלו יכול היה לשלם לשרי החיל ולנאמניו. וכך נפלה הגבעה לנחלה לגרב היתרי. בימיו של דוד היתה נחלתו של גרב מחוץ לחומת העיר, אולם במשך הזמן התרחבה העיר. בימי שלמה כבר עברה את הנחל המפריד בין עיר היבוס והר הבית ממזרח לבין הגבעה שבמערב. בתקופת מלכי יהודה הגיעה העיר אט אט עד לראש הגבעה והיה צורך להגן על תושביה. הגבעה נכללה בתוך העיר והוקפה בחומה. שמה של בעלה הראשון נשמר לה – גבעת גרב, אבל לעתים קראו לה סתם הגבעה.

ייתכן למצוא רמז לקיומה של גבעת גרב כחלק מן העיר כבר בימי ישעיהו. הנביא אומר¹⁷: "כי כה אמר ה' אלי כאשר יהגה האריה והכפיר על טרפו אשר יקרא עליו מלא רעים מקולם לא יחת ומהמוגם לא יענה כן ירד ה' צבאות לצבא על הר ציון ועל גבעתה". על שני אתרים הכתוב מדבר: (1) הר-ציון, (2) גבעתה (של ירושלים). בתיאור המסע של צבא אשור על ירושלים משתמש הנביא באותה לשון¹⁸: "עוד היום בנב לעמד ינפף ידו על הר בת ציון¹⁹ גבעת ירושלים". המפיק ב"הא" של גבעתה יכול

11 שמ"ב כ"ג, לה; דבה"א י"א, מ. 12 יהושע ט"ו, מז. 13 לפי ה"ע והסורי – היתרי.

14 יהושע כ"א, יד. 15 שמ"א כ"ב, ז.

16 כבר העיר דלמן, (Jerusalem und sein Gelände 1930, S. 108) על אפשרות של קשר בין הגבור

גרב לבין שם הגבעה. 17 ל"א, ד. 18 י, לב. 19 כתיב "בית".

להתפרש – הגבעה של בת ציון או הר ציון, אבל אין זה הולם את סגנונו של הנביא, שהוא עולה ומגדיל ואילו בפירוש זה יראה שהר (ציון) הופך לגבעה. סביר יותר שהמפיק מראה על שיכותה של הגבעה לגושא – ירושלים. בפסוק השני אין חזרה על מלת הקשר ו"על", כמו בפסוק הראשון, אבל אין בזה כדי למנוע את הבנת הכתוב כאילו היה כתוב: על הר בת ציון (ועל) גבעת ירושלים.

אם נבוא להגדיר מהי גבעת ירושלים או גבעת גרב נאמר שהיא תפוסה כיום ברובע היהודי, ברובע הארמני ובשכונת קבר דוד.

גם בדבריו של צפניה²⁰, שקדם רק שנים מעטות לראשית נבואתו של ירמיהו, יש רמז לאתר הגדון. צפניה מתאר את היום הרע והגממה כאשר האויב יעלה על ירושלים והוא רואה בדמיונו כאילו האויב כבר פרץ את החומה הצפונית והוא מתקדם לפנים העיר. האויב פרץ בשער הדגים – "קול צעקה משער הדגים", עתה התקדם האויב אל המשנה – "ויללה מן המשנה", והוא מתחיל לעלות לעיר העליונה – "ושבר גדול מהגבעות". את הפסקא האחרונה מתרגם יונתן: ותברא רבא מן גבעתא, לא ברבים כלשון הכתוב, כי אם ביחיד – הגבעה. אמנם, מבחינה גיאוגרפית היו שתי גבעות בירושלים, אבל לזו שעליה בנוי בית המקדש קוראים תמיד מתוך יראת כבוד הר"המוריה, הר"ציון, הר"הבית ולא הגבעה סתם. השם החילוני והסתמי שמור להר שנקרא בימי בית שני העיר העליונה ובימי בית ראשון – גבעת גרב.

ונסב געתה – השם געה לא נזכר בשום מקום, לכן נראה לנו שנוכל לפרש תיבה זו ע"פ הסורי, הקורא גבעתה, כלומר: בנוסח שלנו נשמטה ה"ב", ולפינו אותה גבעה שבה דנו קודם. ו"נסב" פירושו וסבב, והקיף; החומה לא נמשכה בקו ישר, היא היתה מותאמת למבנה הטופוגרפי, פנתה מזרחה וסבבה או הקיפה את גבעת גרב.

קו המדה פתח במגדל חננאל שבחומה הצפונית ונמשך לכל ארכה עד הפנה הצפונית-מערבית, כאן פנה דרומה, הקיף את גבעת גרב ממערב ומדרום. זה היה החלק בחומת העיר שנפגע ביותר, הפגיעה בחומה המזרחית ובסביבת עיר דוד היתה קלה יותר ולא הטרידה את ירמיהו.

פסוק מ קשה ורבו ההצעות לשינויים ותיקוני נוסח. נראה לי שאפשר לפרשו בעזרת התרגום. אמנם, התרגום איננו מימיו של ירמיהו, אבל המסורות והויהויים נמסרו מדור לדור עד אשר הועלו על הכתב, כפי שזה לעינינו. ומכיון שבכל הדורות מירמיהו ועד ליונתן בן עוזיאל לא פסק הישוב בירושלים, ניתן לאמר שלא נוצרה הפסקה במסורת כפי שהיא מצויה בתרגום: הויהויים שבתרגום יכולים לשמש משענת נאמנה בפירוש של פסוק קשה זה²¹.

את המלים "וכל העמק"²² הפגרים²³ והדשן" מתרגם יונתן: וכל מישרא אתר דנפלו

20 א', י"א.

21 אנו מסתייגים רק מן הויהוי של תרגום יונתן למגדל חננאל – מגדל פקוס או פקוס, שהוא מגדל היפיקוס – Hippicus, אחד משלושת המגדלים שהקים הורדוס בשטח הארמון שלו, שעמד בסמוך לשער יפו של ימינו, בתחומי המצודה, ואין לו כל קשר עם החומה הצפונית של העיר, בה עמד מגדל חננאל.

22 רודולף (Jeremia) Wilhelm Rudolph) מוצא שבתבה "עמק" מציין המקרא רק שני מקומות: עמק המלך (שמו"ב י"ח, יח – שם הציב לו אבשלום יד) ועמק רפאים (בימינו תחנת הרכבת), ולדעתו כוונת הכתוב לעמק רפאים. ברייט (Jobu Bright, Jeremiah The Aneor Bible, 1965) מתרגם עמק – Valley ולדעתו הכונה לגיא בן-הנח, מקום הפולחן למולך. ולא נראה לנו לא זה ולא זה.

23 הפגרים – לשון גנאי וזלזול כלפי אלה שנפלו כאן, ונקט לשון הכתוב במל"ב ל"ז, לו.

המן מִשְׁרִיֵּת אֶתוֹרָאָה, ובלשון ימינו נקרא זאת: וכל המישור אשר נפלו שם גדודי האשורים, זהו המישור שההיסטוריון שבישעיהו קורא לו מחנה אשור²⁴ ורואה החזונות שבישעיהו מתאר כפי שראו אותו בנסיון ההסתערות על חומת העיר²⁵: "ויהי מבחר עמקיך מלאו רכב והפרשים שת שתו השערה". מסתבר שאין הבדל בין מישור לעמק ואת מחנה אשור אפשר לכנות גם מישור וגם עמק.

בהמשכו של הפסוק מביא התרגום מלה אחת – אַרְיָא שפירושה תעלה, זוהי תעלת שדה-כובס הידועה לנו מדברי ישעיהו, שגם אותה נקבע במורד הגבעה, מול שער שכם של ימינו.

אמרנו ששני הנושאים: מחנה אשור ותעלת שדה כובס ידועים לנו מפי ישעיהו. מימיו של ישעיהו ועד לימיו של בעל התרגום עברו דורות רבים, האם אפשר להתייחס בחיוב לאתור של ת"י? להלן נשתדל לאתר את שני המקומות ואולי גם יעלה בדיעו למצוא חוליה או שתיים בשרשרת הארוכה של הדורות, דבר שעשוי לבסס יותר את העדות של התרגום.

ישעיהו היה עד לשתי התקפות על ירושלים. בפעם הראשונה בימי אחז, כאשר רצין מלך ארם ופקח בן רמליהו מלך ישראל, עלו על ירושלים, ופעם שניה – בימי חזקיהו כאשר עלה צבא סנחריב וצר על ירושלים. במאורע הראשון יוצא הנביא לפגוש את אחז "אל קצה תעלת הברכה העליונה אל מסילת שדה כובס"²⁶ ובפעם השניה מקים רבשקה את מחנה אשור "בתעלת הברכה העליונה במסלת שדה כובס"²⁷. כיון שמים חיים מצויים רק בדרומה של העיר ופרשת נקבת חזקיהו וברכת השלוח ידועים לכל, מאתרים החוקרים את תעלת הברכה העליונה ואת שדה כובס בסביבה זו. ננסה להסביר שאין לקבל אתור זה.

כאשר נודע לאחז כי צבא ארם כבר הגיע לאפרים ושני המלכים מתקדמים ועולים עליו, יצא לבחון את ביצורי העיר. מסתבר שדאגתו העיקרית היתה מופנית לחומה הצפונית של העיר, משם בא האויב ומצד זה החומה אינה בנויה מעל לגאיות עמוקים ותלולים, כמו החומה המזרחית והחומה הדרומית. כאן תורפה של ירושלים, כי כאן מישור שממנו ניתן להתקיף ולהבקיע את החומה. הנביא יצא לקראתו כדי להרגיעו לבל יפחד "משני זנבות האודים העשנים האלה".

כתובת השלוח מעידה על מפעלו הגדול של חזקיהו, אבל הכתוב מספר לא רק על מי הניחון שהעביר חזקיהו לפני העיר. נאמר²⁸ כי המלך התייעץ "עם שריו וגבריו וסתם את מימי העינות אשר מחוץ לחומה. ויקבצו עם רב ויסתמו את כל המעינות". אבל לא נאמר שסתם גם את הברכה העליונה ואת התעלה של שדה כובס, שהיו מחוץ לחומה.

לפני שניגוש לאיתורו של שדה כובס עלינו להתעכב על דרך עבודתם של הכובסים בירושלים, ולצורך זה נוכל להעזר בתרגום יונתן. את המלים "במסילת שדה כובס" הוא מתרגם: דכביש חקל משטח קצריא. נוספה כאן המלה: משטח. מסילה משורש סלל עיקרו הרמה, הגבהה, דרך סלולה מוגבהת מסביבתה. מסילת שדה כובס היה שטח קרקע מורם, מרוצף אבנים, שעליהן היו שוטחים את הכבסים לייבוש. בעיר בין

24 ל"ז, לח.

25 כ"ב, ז.

26 ז', ג.

27 מל"ב י"ח, יז וישעיהו ל"ו, ב.

28 דבהי"ב ל"ב, ג-ד.

החומות לא היה שטח כזה, לא ע"י ברכת השלוח ולא ע"י התעלה החצובה המושכת מים מן הברכה אל גי הירק של בני סילוואן. עלינו לחפש את שדה כובס מחוץ לחומה ומצדה הצפוני ובסמוך לחומה, כי ידוע שרבשקה השתמש באמצעי של לחימה פסיכולוגי: הוא הסביר, הבטיח, הפחיד וניסה להמריד את שומרי החומה במלך, לכן התקרב ונשא את דבריו יהודית.

הנס שקרה בימי חזקיהו בשערי ירושלים, כאשר צבא אשור הבלתי מנוצח, צבא אשר בעצמתו ובאכזריותו הכניע את כל עמי המזרח, נפל שדוד: מאה שמונים וחמשה אלף איש מתו בן לילה ואל העיר הזאת לא באו. הנס היה גדול פי כמה, כי לא יד אדם פגעה בהם, מלאך ה' הכה במחנה אשור עד תום. אין ספק שאנשי ירושלים היו מספרים רבות על הנס והיו מראים אב לבנו, דור אחר דור, את המקום שבו אירע הנס. כך נשתרש השם "מחנה אשור" ונשתמר גם לאחר גלות בבל. עם החורבן ושרפת בית המקדש בידי היל כשדים לא נכרת הישוב כולו, נשארו מעטים ובפיהם נשתמר השם "מחנה אשור", מפיהם חדר לתודעתם של שבי ציון ולעולם המושגים של ימי בית שני ואין תימה שאנו מוצאים את השם "מחנה אשור" שוב בפי יוסב"מ, אם כי מאז הנס ועד למלחמה הגדולה עברו שבע מאות ושבעים שנה.

פעמיים מזכיר ההיסטוריון את "מחנה אשור":

מלח' ה', ז', ב: ביום ז' באייר של שנת 70 נכבשה החומה השלישית וצבא רומי פרץ לתוך העיר. או העביר טיטוס את צבאו אל המקום הנקרא "מחנה האשורים" וקרבו כמטחוי קשת אל החומה השנייה.

מלח' ה', י"ב, ב: טיטוס החל לשפוך סוללה על העיר. היא החלה "ממחנה אשור" אשר שם היתה גם תחנתו של טיטוס, ומשם נמשכה דרך נחל קדרון אל עבר הר הזיתים, ומשם נסבה דרומה...

על יסוד שרידי החומה העתיקה, שנחשפו ותוארו ע"י חוקרי ירושלים במאה ה"ט ניתן לאמר שהחומה השנייה, שעליה צר טיטוס, עמדה באותו תו כמו חומת העיר העתיקה בימינו, לפחות באותו קטע שבין השער החדש ועד לאחר שער שכס²⁹. "מחנה אשור" של ימי חזקיהו, כמו מחנה טיטוס, היה כמטחוי קשת מחומת העיר של ימי ירמיהו, כלומר – חומת העיר בימי ירמיהו השתרעה משער הגיא בכון מערבית-דרומית לפחות עד השער החדש.

אין אנו יודעים מה גדלו של מחנה אשור, נוכל לשער שהוא השתרע על השטח שעליו בנוי בנין העירייה, הגינה שעל ידו ואולי גם חצר הרוסים.

את הברכה העליונה ואת תעלת שדה כובס אין לחפש על יד מקור מים חיים. בני ירושלים ידעו יפה יפה לאגור מי גשמים בבורות ובברכות. השטח שזיהנו אותו כמקומו של מחנה אשור הוא בגובה של 801 מ'. מזרחה משטח זה בכון אל שער שכס ירידה גדולה. בשטח הזה, ממזרח לרחוב מורשה, הוא מקום נוח לאגירת מי גשמים. ואמנם, עוד בראשית המאה הנוכחית היתה כאן ברכה³⁰. נראה לנו שזוהי אפשרות סבירה

29 ר' מאמרי על חומות ירושלים, ספר ארץ ישראל (ספר שזר) ע' 160.

30 ברכה זו מסומנת במפה המצורפת ל-Qu. St. (1902) מול עמוד 292. הברכה היא במרחק של 300 מ' בערך משער שכס. סימונס (Simons) במפה בע' 293 מביא את השם הערבי של השטח שבמורדות מוסררה, מול שער שכס: ארד אל-ברכה. בעמ' 337 הוא מביא את דעתו של פישר (Fischer, Das Heilige Laud (1934) S. 23)

יותר מאשר לזהות את הברכה העליונה בברכת ממילא, שהיא רחוקה הרבה יותר מן העיר ומעבר לקו פרשת המים. בסביבה זו יכלו הכובסים להתקין שטח מורם ומרוצף אבנים. זוהי המסילה שעליה היו משטחים את הכבסים הלחים לייבוש.

שני הנושאים שבפסוק מ הם מחוץ לעיר, מול החומה הצפונית. מחשבתו של הנביא מופנית אל שדה המערכה, אל מקום מחנה חיל כשדים וההרס שנגרם כאן בחדשי המצור: העצים גודעו, הגפנים נעקרו, גי הירק היו מרמס לסוסים ולפרדים של הצבא, התושבים בעלי הגנים ברחו ואין להם למה לשוב. תקוותו היא כי להבא יהיה הישוב ע"י חומת העיר בטוח, הוא לא יאלץ לנתוש את גייו וכרמיו, יבולו לא יהרס עד עולם. וכל השרמות (קרי-השדמות) עד נחל קדרון – החדשים מפרשים את שדמות על-ידי חלוקה לשתי מלים שדה מות וזה קשור עם האל מות³¹; יתכן שכך קראו לשדה קברים, ואמנם, בית הקברות של ירושלים משתרע בשיפולי נחל קדרון ובשפתו השמאלית של הנחל, במקביל לשער העיר עד שער הסוסים, שהיה בקצה הדרומי-מזרחי של עיר דוד. בחדשי המצור חילל צבא כשדים קברים, הרס מצבות ופגע קשה בקדושת בית הקברות. תקות הנביא היה שזה לא יחזור לעולם. הרעיון שבנבואה זו אינו חדש כלל, הנביא כבר בטא אותו בנבואה קודמת – ל', יח: "ונבנתה עיר על תלה וארמון על משפטו ישב", אלא שכאן יש הרחבה ולבוש מציאותי, ממראה עיניו של הנביא.

חוקרי המקרא נוהגים להעמיד מול נבואתו של ירמיהו את נבואתו של זכריה י"ד,

ה-יא:

"... והיה ביום ההוא... יסוב כל הארץ כערבה מנבע לרמח נגב ירושלם וראמה³² וישבה תחתיה למשער בנימן עד מקום שער הראשון עד שער הפנים ומגדל חננאל עד יקבי המלך. וישבו בה וחרם לא יהיה עוד וישבה ירושלים לבטח".

יש הבדל בין חזון ירמיהו על תקומת ירושלים לבין חזונו של זכריה; ירמיהו רואה את העיר ההרוסה, זוכר אותה כפי שהיתה לפני החורבן ומביע את תקוותו לבנות את אשר החריבו חיל כשדים. כל התיאור שלו הוא מציאותי, כל הפרטים הטופוגרפיים והבטחוניים זכורים לו וידועים לקורא. לא כן זכריה: הוא מושפע מדברי ישעיהו³³: "נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים וגשא מגבעות", ומדברי יחזקאל³⁴, שלפי השקפתו ירושלים היא כולה מקדש. לכן חזונו זכריה שינויים בטבע: כל הארץ, למן גבע³⁵ בצפון ועד רמון³⁶ בדרום, תהיה למישור, שמעליו תתרומם ירושלים ותשב לבטח.

הקובע את מקומה של הברכה העליונה בדומה לאתור שלנו, אלא שאינו מביא הסבר לכך. במפתו של מ. הקר במאמרו: הספקת מים בירושלים בימי קדם (קובץ ירושלים תשט"ז, ע' 207) מסומנת כאן ברכה בשם L. Legerii מחוץ לחומה השנייה. ברכה זו מוזכרת גם במפות ירושלים מהתקופה הצלבנית.

31 ג'ון ברייט, ההולך בעקבות לעמון (Lehmann, Vet. Test. 3, 361 ff.), רואה כאן רמז לפולחן הכנעני, מות ולקרבנות אדם למולך בגיא בן-הנום. לדעתנו אין הכתוב דן באזור זה ואין לכך כל קשר עם הפולחנות הזרים.

32 על דרך וקאם – וקם (הושע י', יד); ראש – רש (משלי י', ד; י"ג כג); דאג – דג (נחמיה י"ד, טז):

33 ב, ב.

34 בעיקר מפרק מ"ה.

35 נקט בנקודת גבול הצפונית ביותר, כפי שהיה בימי יאשיהו (מל"ב כ"ג, ח).

36 היא עין-רמון, יהושע ט"ו, לב.

אחרי השינוי הזה בטבע חוזר הנביא ומתאר את ירושלים הבנויה וחלק זה של הנבואה הוא ריאלי: הוא מונה חמשה אתרים, שמרביתם ידועים לנו, והם – (1) שער בנימן, (2) מקום שער הראשון, (3) שער הפנים, (4) מגדל חננאל ו-(5) יקבי המלך. קו המדה של ירמיהו נע ממזרח למערב ואילו זכריה מתאר את החומה ממערב למזרח. הוא פותח בשער בנימין, הוא שער אפרים; מכאן היו יוצאים צפונה לארץ בנימין ולהר אפרים ומכאן שמו. שער זה עמד בפתח הגיא שנמשך מצפון לדרום וחלק את העיר לשנים; בתקופת שיבת ציון קראו לגיא ע"ש הסוחרים הצורים עמק הצורים ומכאן נשתבש השם ביוניית לטירופויון. על שם מקומו קראו לו גם שער הגיא³⁷.

"מקום השער הראשון" הוא אתר שלא נזכר בשום מקום, וספק אם זה אתר נוסף. שכן מבחינה לשונית ניתן לאמר שזוהי חזרה על אתר שנוצר אחריו – שער הפנים³⁸. על שער הפנים ועל מגדל חננאל כבר דובר לעיל.

איפה היו יקבי המלך? התרגום אומר: עד שיחי מלכא, והם כנראה המטעים של המלך, עפ"י רוב גפנים ובכרם בין המטעים היה גם היקב. צדקיהו ברח דרך שער בין החממים אשר על גן המלך בכיוון אל הערבה, ואין חולקין על כך שבשעה שנוכדנאצר פרץ דרך החומה הצפונית ניסה צדקיהו לברוח דרך שער החומה הדרומית, בקצה המזרחי שלה, הוא המקום המרוחק ביותר מאויביו. גן המלך היה לרגלי ברכת השלוח והיה מושקה במי הברכה. ברור על-כן שגן המלך היה לרגלי עיר היבוס, מצד מזרח. כפי שהסברתי במקום אחר עמק שוה – שם פגש מלכי צדק מלך שלם את אברהם, עמק המלך – שם הציב אבשלום יד לעצמו, גן המלך ויקבי המלך – כולם מציינים אתר אחד בנחל קדרון, לרגלי עיר היבוס. שער הסוסים עמד מעל לגן המלך. כאן הקים הורדוס היפודרום ולכן תרגום יונתן שער הסוסים – תרע בית ריפא דמלכא.

על-יסוד איתור המקומות הנזכרים בשתי הנבואות כפי שהסברנו בזה נוכל לתאר לנו את גדולתה של ירושלים לפני החורבן ואת התקוות שעוררו הנביאים בלב העם לתקומתה ולבנינה מחדש.

37 פרטים על החפירות שנערכו ע"י השער ר' מאמרי שנוצר בהערה 9.

38 מרטי (1904), Karl Marti, Das Dodekapropheten מזהה את מקום השער הראשון עם שער הישנה. ולא ברור על יסוד מה הוא מבסס זיהוי זה. זיהוי זה מובא גם ע"י אברהם כהנא בפירושו. ר"א מבלגנצי מסביר: עד מקום שער הראשון – ולפי שנסתם אותו שער בבנין שני בימי נחמיה בן חכליה לכך אומר "מקום שער".

